

УДК 37.01:13.130.2:14:172.054:930.85.008

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-6\(24\)-528-544](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-6(24)-528-544)

Шевченко Світлана Миколаївна кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти, Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України, вулиця Січових Стрільців, 52Д, м. Київ, 04053, <https://orcid.org/0000-0002-0432-8893>

ПРОСВІТНИЦЬКІ ІДЕЇ М.П. КУЛІША

Анотація. У статті висвітлено просвітницькі ідеї М.П. Куліша на аналізі його педагогічної спадщини. Показана просвітницько-національна позиція просвітителя; представлено позицію ученого просвітницького характеру. Обґрунтовано актуальність проблеми у цьому напрямку і доведено, що науково-просвітницька діяльність П. Куліша – багатоаспектна, і однією з її складових є журналістська, редакторська й видавнича справа. Вона характеризується високим професіоналізмом, різнобічністю, освітньо-просвітницьким вектором, патріотизмом. Саме друкованому слову, здатному пробуджувати національну свідомість народу і формувати національні почуття, просвітник надавав виняткового значення у національно-визвольній боротьбі. П. Куліш шукав прийнятних шляхів для здійснення своїх видавничих планів з метою просвіти українського народу і формування національної свідомості. Учений убачав порятунок української нації, збереження культури та самобутності, соціальної згоди у відродженні рідного слова. Усією своєю працею, творами він захищав українську мову, обстоював навчання нею у школах, вважаючи, що це формуватиме національні почуття у молодого покоління. З'ясовано, що просвітницька діяльність, творча праця П. Куліша була спрямована на збагачення культури і освіти українського народу.

Встановлено, що провідна роль у творчості Пантелеймона Куліша належить вихованню – спеціально організованому суспільному процесу, що спрямовується на розвиток особистісних соціально-позитивних цінностей, потреб, рис характеру, знань, умінь, навичок і здібностей. Виховання за Пантелеймоном Кулішем є головним чинником розвитку особистості дитини, завдяки якому реалізується програма її соціалізації, розвиваються природний потенціал і задатки. Визначено, що методи родинного виховання, сімейна дисципліна стали предметом педагогічних міркувань П. Куліша. Правильно організована і послідовна, а не безладна дисципліна, побудована на довірливому спілкуванні і переконуванні, а не на контролі і покаранні,

ґрунтується на демократичних стосунках між батьками і дітьми, на відсутності всездозволеності і деспотизму – визначає позитивний моральний розвиток дитини. Погляди П. Куліша на сімейне дошкільне виховання свідчить про глибоке розуміння ним значення виховного впливу сім'ї на розвиток особистості дитини, а особливо в період від народження і до вступу в школу, основою яких є народна мудрість. Цьому етапу вчений надавав особливого значення. Адже виховання в сім'ї – міцний фундамент цілісного процесу формування в особистості моральних якостей і соціальної поведінки.

Встановлено, що П. Куліш висловив конструктивні погляди на дошкільне дитинство, як важливу передумову становлення особистості, вказав на особливі моменти виховного процесу в ранньому віці, тим самим доповнив національну педагогічну думку прогресивними ідеями щодо теорії дошкільного виховання.

Доведено, що особливу увагу П. Куліш приділяв питанню шкільництва в Україні. За П. Кулішем школа це один із основних інститутів соціалізації особистості, тому метою навчально-виховного процесу мав бути розвиток розумових задатків та мислення дитини, створення сприятливих умов для входження її у соціум ті пристосування до навколишнього середовища, а також формування національної свідомості підростаючого покоління, на основі традицій українського народу та його національно-етнічних особливостей.

Ключові слова: Пантелеймон Олександрович Куліш, педагогічні ідеї, шкільництво, просвітитель, українська мова, освіта українського народу.

Shevchenko Svitlana Mykolayivna Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Senior Researcher of the Department of History and Philosophy of Education, Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 52D Sichovykh Striltsiv St., Kyiv, 04053, <https://orcid.org/0000-0002-0432-8893>

EDUCATIONAL IDEAS M.P. KULISHA

Abstract. The article reflects the educational ideas of M.P. Kulish on the analysis of his pedagogical heritage. The educational-national position of the educator is shown; the position of a scientist of an educational nature is presented. The relevance of the problem in this direction is substantiated and it is proved that the scientific and educational activities of P. Kulish are multifaceted, and one of its components is journalism, editorial and publishing. It is characterized by high professionalism, versatility, educational vector, patriotism. It was the printed word, capable of awakening national consciousness and shaping national feelings, that the Enlightener attached exceptional importance to in the national liberation struggle. P. Kulish was looking for acceptable ways to implement his publishing plans in order to

educate the Ukrainian people and form a national consciousness. The scientist saw the salvation of the Ukrainian nation, the preservation of culture and identity, social harmony in the revival of the native word. With all his work, works, he defended the Ukrainian language, defended teaching it in schools, believing that this would form national feelings among the younger generation. It was found out that the educational activity, the creative work of P. Kulish was aimed at enriching the culture and education of the Ukrainian people.

It has been established that the leading role in the work of Panteleimon Kulish belongs to education - a specially organized social process aimed at developing personal socially positive values, needs, character traits, knowledge, skills and abilities. Education according to Panteleimon Kulish is the main factor in the development of the child's personality, thanks to which the program of his socialization is implemented, natural potential and inclinations are developed. It is determined that the methods of family education, family discipline became the subject of P. Kulish's pedagogical considerations. Correctly organized and consistent, and not disorderly discipline, built on trusting communication and persuasion, and not on control and punishment, is based on democratic relations between parents and children, on the absence of permissiveness and despotism - determines the positive moral development of the child. The views of P. Kulish on family preschool education testify to his deep understanding of the importance of the educational influence of the family on the development of the child's personality, especially in the period from birth to entering school, the basis of which is folk wisdom. The scientist attached special importance to this stage. After all, upbringing in the family is a strong foundation for the integral process of forming a person's moral qualities and social behavior.

It has been established that P. Kulish expressed constructive views on preschool childhood as an important prerequisite for the formation of personality, pointed out the special moments of the educational process at an early age, thereby supplementing the national pedagogical thought with progressive ideas on the theory of preschool education.

It is proved that P. Kulish paid special attention to the issue of schools in Ukraine. According to P. Kulish, the school is one of the main institutions of the socialization of the individual, so the goal of the educational process should have been the development of the mental inclinations and thinking of the child, the creation of favorable conditions for his entry into society and adaptation to the environment, as well as the formation of the national consciousness of the younger generation, based on the traditions of the Ukrainian people and their national and ethnic characteristics.

Keywords: Panteleimon Alexandrovich Kulish, pedagogical ideas, school education, educator, Ukrainian language, education of the Ukrainian people.

Постановка проблеми. Науково-просвітницька діяльність П. Куліша – багатоаспектна, і однією з її складових є журналістська, редакторська й видавнича справа. Вона характеризується високим професіоналізмом, різнобічністю, освітньо-просвітницьким вектором, патріотизмом. Сучасний дослідник Є. Нахлік наголошує, що «...літературна, наукова й видавничо-журналістська діяльність Куліша врешті-решт мала далекосяжне політичне – націєтворче, націєвиховне – спрямування» [13, С. 85]. Становлення особистості Пантелеймона Куліша було складним процесом, який відбувався під впливом конкретних умов, соціокультурних, природних, екологічних, географічних, соціально-побутових, національно-народних чинників.

Вирішення складних соціально-економічних умов другої половини XIX ст. у справі народної освіти полягала у боротьбі прогресивної української інтелігенції за національну освіту та розробці й обґрунтуванні дидактичних і виховних засад навчально-виховного процесу у національній школі. Саме відсутність українських шкіл, українознавчого елементу в навчально-виховному процесі порушувало інтелігенцією питання обов'язкового запровадження національної освіти. Пантелеймон Куліш боровся за право українського народу на власну школу. Учений знав, що без визначення основних педагогічних проблем, розробки теоретичних засад навчально-виховного процесу та їх практичного запровадження у шкільну практику українська освіта залишалася б денаціоналізованою і не відповідала б вимогам суспільного розвитку народу. Учений був переконаний, що українська літературна і наукова мова мають розвиватися на народній основі. Народна мова є «...найціннішим передвічним скарбом народного серця. Велика бо сила в простому народному слові і в простій народній пісні... Те слово люди серцем вимовили... Чужа мова – мова розуму, народ же не кидав рідної мови, бо серцем був розумніший від усіх...» [8, С. 25]. Народна мова – є «священним віковим здобутком» [11, с. 24].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-педагогічна, етнографічна, перекладацька, видавнича, лінгвістична, літературна, культурно-громадська діяльність П. Куліша, окремі аспекти просвітницько-педагогічної спадщини стали предметом наукового дослідження у 20-х рр. XX ст. О. Грушевської, М. Грушевського, О. Грушевського, В. Дорошенка, С. Єфремова, І. Житецького, Є. Кирилюка, А. Лободи та ін.

На сучасному розвитку вітчизняної педагогічної науки знайшло відображення у працях О. Адаменка, М. Богуславського, Л. Ваховського, Н. Гупана, Н. Дічек, О. Коновець, О. Міхна, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка. У цьому контексті дослідники української історії педагогіки Л. Березівська, Л. Вовк, І. Зайченко та ін., які аналізують окремі аспекти теоретико-педагогічних надбань П. Куліша активного учасника

національно-просвітницького руху, члена Петербурзької Громади та популяризатора й ідеолога національної ідеї.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Історіографічний огляд засвідчує, що педагогічна й науково-просвітницька діяльність П. Куліша ще недостатньо вивчена. Не дістали належної уваги його педагогічні ідеї, що їх зберігають спеціальні наукові праці, літературні твори, епістолярій. Досвід просвітницько-педагогічної діяльності П. Куліша, її актуальність та історико-педагогічна значущість для розвитку освіти в Україні зумовили вибір теми нашого дослідження.

Мета статті: розкрити просвітницькі ідеї П.О. Куліша у педагогічній і науково-просвітницькій діяльності ученого.

Виклад основного матеріалу. П. Куліш убачав порятунок української нації, збереження культури та самобутності, соціальної згоди у відродженні рідного слова. В українському слові педагог-просвітник убачав «...велику живлящу силу, здатну зростити могутнє дерево української культури... Рідне слово – святиня непорочна і дорожче воно тобі од усякої мамони» [12, С. XXI]. Усією своєю працею, творами він захищав українську мову, обстоював навчання нею у школах, вважаючи, що це формуватиме національні почуття у молодого покоління. Адже, «...втрата нашої мови і звичаїв це найгірше, що може трапитися. Не забуваймо, що наш українець лише до тих пір і християнин, доки всі його звичаї і вірування при ньому» [4, С. 265].

Провідна роль у творчості Пантелеймона Куліша належить вихованню – спеціально організованому суспільному процесу, що спрямовується на розвиток особистісних соціально-позитивних цінностей, потреб, рис характеру, знань, умінь, навичок і здібностей. Виховання за Пантелеймоном Кулішем є головним чинником розвитку особистості дитини, завдяки якому реалізується програма її соціалізації, розвиваються природний потенціал і задатки. Наприклад, у навчанні для підростаючого покоління, П. Куліш вважав обов'язковим створення україномовних підручників як єдиного джерела національної освіти. Підручники, написані російською або староцерковною мовою, за якими велось навчання, на думку вченого, були чужими та незрозумілими для учнів. Саме друкованому слову, здатному пробуджувати національну свідомість народу і формувати національні почуття, просвітник надавав виняткового значення у національно-визвольній боротьбі. П. Куліш шукав прийнятних шляхів для здійснення своїх видавничих планів з метою просвіти українського народу і формування національної свідомості. Тому просвітницькі, педагогічні погляди П. Куліш найбільш повно виклав у статтях «Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей?», «Викохування дітей», «Викохування дітей за підмогою школи», «Устня мова з науки», «Перегляд українських книжок»,

«Простонародность в украинской словесности», «Начало образования и ход этической поэзии у народов иностранных», а також у листах до І. Хильчевського (1809–1899) та П. Чуйкевича (1818–1874), до М.Д. Білозерського (1800–1878), борзненського повітового судді (20–30 pp.) та ін.

Пантелеймон Куліш після довгої і тяжкої боротьби за український часопис відповідально і серйозно ставився до формування «Основи». Він покладав великі надії на журнал як на рушійну силу в національному русі, як на важливий засіб просвіти українського народу. Журнал «Основа» стала для нього можливістю реалізувати свої ідеї та плани стосовно укладання загальноукраїнського періодичного органу. Вболіваючи за високий рівень журналу, П. Куліш залучав найкращі літературні українські сили до роботи. О. Кониський, Л. Глібов, Д. Ніс, Т. Шевченко та багато інших були тими, хто, на думку просвітника, своїми творами здатні сприяти розвитку української народної мови, популяризувати національну тематику.

П. Куліш приділяв питанню мови та освіти, яке в «Програмі» журналу, спеціально видано у серпні 1860 року і розіслано по Україні, звучало як „питання життя”. У ньому було надруковано велику кількість публікацій педагогічно-просвітницького характеру, виступів про необхідність створення україномовних народних шкіл та підручників рідною мовою, про справи жіночої освіти, відомостей про стан народної освіти в Україні зокрема. Крім того, на сторінках періодичного видання «Основи» П. Куліш виступав автором статей педагогічно-просвітницького, історичного спрямування, борцем за українську мову та національну школу. Як зазначає І. Стешенко, «Основа» «не являлась органом загальнолюдських інтересів, а цілком присвячена була інтересам України. Її метою було – пізнання краю і пробудження національної свідомості земляків разом з обороною різних потреб України... Вона була тільки органом українознавства» [15, С. 41]. Зазначимо, що це було єдине друковане видання, на сторінках якого вміщувалися публікації, що торкалися питань освіти на території України.

Важливу роль в усталенні фонетичної правописної системи відіграв альманах «Хата», виданий Кулішем 1860 року, та журнал «Основа» (1861–1862). В альманасі були представлені твори письменників, які користувалися новим українським правописом, – «кулішівкою». Це насамперед Марко Вовчок, Є. Гребінка, Т. Шевченко, Г. Барвінок, М. Номис, Я. Щоголів, а також сам П. Куліш. Також П. Куліш був одним із видавців ряду дешевих книг українською мовою із дотриманням фонетичного правопису для поширення їх серед народу, так званої «Сільської Бібліотеки», виданої в 40 випусках (твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова та ін.). Учений був переконаний – необхідно дбати про відродження рідної мови, навіть якщо український народ перебуває під політичним володінням Російської імперії: «Дбаймо про свою

словесну автономію, творімо свою автономічну будучину, знаймо добре, що ми в себе вдома» [2, С. 52]. П. Куліш гостро критикував тогочасне шкільництво, яке провадило навчання нерідною для учнів мовою. Засуджував учителів і «начальників», які вважали українську мову «мужицькою», «хохлацькою», не розуміли духовного значення материнської мови учнів. «Вони піддають, – писав він, – місцеву материнську мову насмішкам і ненависті, заставляють дітей приховувати любов до того, що миле і дороге із перших днів життя в рідній родині, і навіть виривають з рук книги, надруковані, з дозволу цензури, на народній мові, якщо вони випадково попадуть до них! Таким чином, в самому зародку знищується те, з чого учень зачерпнув би найблагородніші, найчистіші почуття!» [11, С. 30]. Педагог підкреслював, що навчання дітей книгами і підручниками рідною мовою має потужний моральний і естетичний виховний вплив. Спілкування з дітьми, викладання різних предметів зміцнювало педагога в думці щодо необхідності навчання дітей рідною мовою.

Значну увагу П. Куліш приділяв теорії та практиці дошкільного виховання. Його педагогічні думки з цього питання викладені у статті «Виховання дітей» (1869). Аналіз цієї статті стверджує, що предметом аналітичних роздумів ученого стало дошкільне виховання дітей у сім'ї від народження і до вступу до школи. Виховання П. Куліш вважав безперервним процесом, який необхідно розпочинати з перших днів життя дитини. Особливу роль у цей період відіграє сім'я. У сім'ї дитина одержує перші уявлення про себе та навколишній світ, у неї пробуджуються необхідні для життя соціальні почуття, навички спілкування та спільної діяльності. Унікальні виховні можливості сім'ї впливають на людину протягом усього її життя. Учений наголошує, що в родині плекається духовність, у сімейному середовищі створюється атмосфера теплоти, взаємної турботи, – все, що необхідно для формування характеру й особистості дитини. У родині утверджується і зберігається мовна культура, свобода, незалежність, гідність і самоповага до цілісності та єдності роду, подружжя вірність, любов і взаємоповага людей. Тому метою дошкільного сімейного виховання П. Куліш вважав захист дитини від шкідливого впливу навколишнього середовища і створення міцного фундаменту для подальшого виховання і навчання [5, С. 126]. Вчений особливого значення надавав ставленню батьків до дітей і використання ними «розумних» методів у вихованні.

П. Куліш у вихованні дитини надавав особливу роль матері, як за природним інстинктом, так і за соціальним обов'язком: «Рідна кров і мати – ці два поняття один з одним нерозлучні» [6, С. 119]. Батько – це захисник сім'ї, її морально-духовних цінностей, всього роду. Разом із своїм чоловіком і під його опікою, на думку педагога-просвітника, мати повинна виховувати і формувати у своїх дітей усвідомлений гуманізм, добродушність, милосердя, готовність

допомогти усім слабосилим, безпомічним і беззахисним. Учений вважав, що обов'язок батьків, – сумлінно виховувати своїх дітей, прищеплювати позитивні соціальні якості, а головне – турбуватися про здоров'я дитини і про її життя. У листі до І. Хильчевського, який мав декількох дітей, П. Куліш писав: «Збереження стількох дітей живими і здоровими краще за все свідчить про твою мудрість, а якщо із них вийдуть працівниці і працівники думки, то я зарахую тебе до величних із людей» [14, С. 92]. Ці рядки П. Куліша мають глибокий зміст. Учений поряд із основним обов'язком батьків – зберегти життя і здоров'я дитини, вважав, що вони повинні сприяти інтелектуальному і духовному розвитку дітей, виховувати у них духовно-моральні якості: любов до ближнього, любов до праці, совість, милосердя, дисциплінованість, відповідальність, честь, ввічливість, правдивість, скромність, дружбу, патріотизм. Так фізичне виховання, фізичний розвиток необхідний для успішного духовного і морального здоров'я дитини. У цьому контексті педагог великого значення надавав дотриманню в сім'ї режиму харчування, чистоти, сну тощо. П. Куліш зауважував, що дуже часто батьки власними вчинками роблять дитину заручником своїх бажань, турбот, повсякденного життя, створюють грізний авторитет, внаслідок чого дитина боїться батьків. Учений вимагав від батьків перш за все глибокої любові до дитини, уваги до її особистості і шанування гідності. Батьки мають стати найближчими людьми і надійною опорою дитини, а відносини між ним мають бути гармонійними, щирими, побудованими на довірі, повазі і взаємодопомозі.

Методи родинного виховання, сімейна дисципліна стали предметом педагогічних міркувань П. Куліша. Правильно організована і послідовна, а не безладна дисципліна, побудована на довірливому спілкуванні і переконуванні, а не на контролі і покаранні, ґрунтується на демократичних стосунках між батьками і дітьми, на відсутності всездозволеності і деспотизму – визначає позитивний моральний розвиток дитини. Особливо важливими при цьому є послідовність і узгодженість дій батьків. П. Куліш був противником суворих методів покарання, на які часто покладаються батьки. Використовуючи їх у вихованні дітей, вони не досягають справжньої мети: формування у дітей совісності і поваги до інших. Учений вважав, що дитина для батьків має бути найсвятішим і найціннішим створінням. У повсякденному житті родини часто припускаються серйозних помилок у вихованні дітей через педагогічну неосвіченість, низький рівень педагогічної культури. У результаті недбалого ставлення до виховання, діти набувають негативних якостей, як-то: заздрість, немилосердність, неповага до оточення.

У дошкільному сімейному вихованні надзвичайно важливим, на думку П. Куліша, є приклад батьків. Дитина від народження наслідує їхні вчинки, погляд на життя, моральні якості. Тому моральність батьків є першорядною,

якщо вони прагнуть прищепити своїм дітям духовні норми і цінності. За П. Кулішем, важливими чинниками сімейного дошкільного виховання, які визначають розвиток особистості дитини, є:

- гармонійні відносини між батьками;
- батьківська опіка, взаємна повага, довіра до дитини;
- гігієнічний аспект догляду за дитиною;
- методи виховання, якими користуються батьки;
- сприймання дитини як найвищої цінності;
- правильно організована ігрова діяльність;
- приклад батьків;
- дотримання принципу природовідповідності (врахування вікових та індивідуальних особливостей дитини).

Аналіз поглядів П. Куліша на сімейне дошкільне виховання свідчить про глибоке розуміння ним значення виховного впливу сім'ї на розвиток особистості дитини, а особливо в період від народження і до вступу в школу. Цьому етапу вчений надавав особливого значення. Адже виховання в сім'ї – міцний фундамент цілісного процесу формування в особистості моральних якостей і соціальної поведінки. Погляди П. Куліша на сімейне дошкільне виховання, основою яких є народна мудрість, і сьогодні не є застарілими і можуть бути використані у практиці сучасної сім'ї. Важливими з питань дошкільної педагогічної теорії є такі його думки:

- 1) виховання повинне розпочинатися із перших днів життя дитини;
- 2) у період від народження і до вступу в школу батькам необхідно приділяти особливу увагу розвитку дитини, оскільки від цього залежить її життєдіяльність у майбутньому;
- 3) з раннього віку батьки повинні виховувати дитину фізично, морально, розумово, що є головною умовою її фізичного і духовного здоров'я;
- 4) великою є роль ігрової діяльності у розвитку дитини, становленні її світогляду;
- 5) відповідальність батьків за виховання дітей, уникання вседозволеності, любов і повага до дитини, відсутність тілесних покарань – важлива умова правильного виховання;
- 6) дитина схильна наслідувати дії та вчинки дорослих, тому визначним виховним впливом може стати правильно організована поведінка батьків;
- 7) сформовані у дитинстві світогляд, переконання і моральні якості залишаються на все життя.

Усвідомлюючи складність процесу виховання особистості, П. Куліш висловив конструктивні погляди на дошкільне дитинство як важливу передумову становлення особистості, вказав на особливі моменти виховного процесу в ранньому віці, тим самим доповнив національну педагогічну думку

прогресивними ідеями щодо теорії дошкільного виховання. Але особливу увагу П. Куліш приділяв питанню шкільництва в Україні.

Важливі педагогічні проблеми П. Куліш ставив і вирішував виходячи із практичного досвіду, із особистих уважних і довготривалих спостережень. Водночас він був переконаний: навчання рідною мовою – найефективніше в плані морально-етичному і для розвитку розумових здібностей учня. Метою навчання він визначав здобуття учнями корисних і міцних знань, формування у них прагнення пізнавати нове, сприяння розвитку їхнього мислення, розширення світогляду. П. Куліш був переконаний, що найефективніше можна реалізувати такі цілі лише україномовним навчанням. Він виступав з вимогою запровадження в освітні заклади, а особливо в початкові школи, української мови викладання. Педагог гостро вболівав за освіченість простого українського народу, а особливо сільського. Однією із його ідей було збудувати доступну всім верствам національну освіту, яка б ґрунтувалася на україномовному навчанні, враховувала традиції, народну педагогіку, історію, фольклор українців, і в той самий час відповідала європейському рівню. Закладаючи фундамент цієї загальнонаціональної справи, П. Куліш розумів, що вона потребує багато зусиль і часу. Педагога засмучувало тогочасне суспільно-економічне і культурне громадське життя в Україні: чиновники, державні службовці не опікувалися освітнім становищем українців, їхнім культурним розвитком. П. Куліш усвідомлював, що неосвіченість населення може мати негативні наслідки для української нації. У поширенні освіти серед народу, на думку П. Куліша, велику роль відіграють україномовні підручники як важливе джерело знань і моральної свідомості. Тому впровадження їх у школи було першорядною потребою. Він категорично засуджував існуючі шкільні книги не тільки за мову і зміст, але й з методичного погляду. Оскільки підручники, видані російською або старослов'янською мовами, – незрозумілі для учнів, а також складені важким для них методом, за якого потрібно було багато часу для заучування букв і складів. Підручник має бути побудований за конструктивним методичним принципом але: «Багато залежить успіх дитяти від старанності наставника і уміння передати йому те, чому воно вчиться, і від ступені здібностей самого навчаючого; але незалежно від цього всього, багато значать і самі рекомендації, по яких вчиться дитя» [9, С. 211]. Свої дидактичні погляди на побудову навчальної книги П. Куліш втілював у «Граматці» (1861), що дала початок створенню шкільних підручників українською мовою і досі не втрачає свого методично-дидактичного значення. За яким проводилося навчання. У своїй науково-педагогічній праці «Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей?» (1862) П. Куліш писав, що у 1861 р. перед проїздом Архієпископа Філарета через одне село Козелецького повіту він з великим захватом спостерігав, як усі учні в

сільській школі «...без примусу і живо розказували наставнику своєму священну історію по граматці Куліша, і яке співчуття і щирю радість виявляли присутні при цьому батьки дітей. Подібного явища ніде не приходилося мені помітити, при використанні інших керівництв у школах. Жаль тільки, що при випробуванні Преосвященним Філаретом дітей тої школи в знанні молитов і заповідей, наставник-священник не осмілювався доповісти, що діти прекрасно можуть розказувати і священну історію на рідній своїй мові» [9, С. 212]. Така апробація «Граматки» свідчить про високу методичну кваліфікацію автора і відповідність підручника потребам та інтересам народу. Також підтвердженням високого рівня підручника були спогади Х.Д. Алчевської, у яких вона зазначала, що коли розпочала у 1862 р. свою педагогічну діяльність у жіночій недільній школі, то з власної ініціативи вперше навчала рідною мовою учениць і в цій справі використовувала «Граматку» П. Куліша, хоча на той час викладання в основному відбувалося російською мовою: «Час українського руху 60-х років збігся із захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди. У них вчили, звичайно, по-російському, і тільки моїй обширній групі учениць я роздала граматку Куліша і почала вчити їх по-українськи» [1, С. 454]. У результаті аналізу підручника П. Куліша визначаємо, що він реалізовує провідні функції підручника для початкової школи, а саме: інформаційну, розвивальну та виховну:

- *інформаційна* функція реалізується шляхом подання певного обсягу знань про навколишню дійсність, про способи пізнавальної і практичної діяльності із врахуванням вікових особливостей;

- *розвивальна* – сприяє розвитку мислення, уваги, уяви, пам'яті, а також формує загальнонавчальні уміння і навички;

- *виховна* – орієнтує на засвоєння загальнолюдських і національних цінностей, сприяє формуванню духовно-моральних якостей.

Здійснений аналіз змісту підручників за авторством П. Куліша («Повість об українском народі» (1846) та «Граматка» (1857, 1861) дає можливість визначити, що вони є інновативним відповідно до рівня наукового розвитку в другій половині ХІХ ст., а також сприяв формуванню національної свідомості та передачі соціального досвіду підростаючому поколінню.

Дбаючи про оновлення змісту освіти, учений наголошував на потребі враховувати в навчально-виховному процесі західноєвропейських ідей, зокрема ідеї народності та природовідповідності. Навчально-виховний процес повинен бути нерозривно поєднаний з історією, мовою, національними традиціями, із особливостями хліборобської культури українського народу, тим самим треба створювати умови для врахування природних задатків дитини, формувати національний склад психіки, національний характер, відповідний спосіб мислення дитини. Куліш писав: «Нашому землеробу не хочеться, щоб дитя його

навчилося освіченій російській мові: він боїться відчуження сина від рідної сім'ї і від занять його предків. І в результаті такого побоювання наш південно-руський землероб залюбки вирішує відмовитися від школи, чим може втратити єдиний залишений у нього скарб – рідну мову, а разом з нею і свої звичаї, вірування, традиції, словом – все колишнє духовно-моральне життя» [9, С. 211]. П. Куліша вважав, що, виховуючи підростаюче покоління на національному ґрунті, необхідно забезпечувати єдність національного і загальнолюдського, вносити у громадську свідомість національну рівність, взаємну повагу і толерантність. Так, у листі до князя Шаховського за чотири роки до смерті він писав: «Задача міжнародної рівноваги у мене до цього часу сіяє дороговказом» [16, С. 211]. П. Куліш наголошував, що виховання повинно бути пройняте національним духом, любов'ю і шаною до рідної землі, але в той самий час не повинно генерувати зневагу до інших народів. Учений був переконаний у необхідності вивчення молоддю історії, літератури, культури, традицій і звичаїв різних народностей та у знанні декількох іноземних мов. Його статті, листи засвідчують глибоку переконаність у необхідності неодмінної реорганізації освітньої системи, оновлення змісту освіти, перебудови шкільної системи, удосконалення процесу навчання, з метою національного спрямування, щоб виховувати українську дитину як гідного члена суспільства, сповненого шани і любові до рідної землі, рідного слова.

Як борець за національну освіту, П. Куліш тяжко сприймав несприятливі умови функціонування української школи. Він був переконаний, що її успішне реформування неможливе за умов авторитарної політики, жорсткого контролю міністерства, а лише ініціатива на місцях – необхідна складова удосконалення процесу навчання, яка створювала б умови для розвитку особистості, враховувала національні особливості українського народу. На думку П. Куліша, школа – один із основних інститутів соціалізації особистості, тому метою навчально-виховного процесу мав бути розвиток розумових задатків та мислення дитини, створення сприятливих умов для входження її у соціум та пристосування до навколишнього середовища, а також формування національної свідомості підростаючого покоління, на основі традицій українського народу та його національно-етнічних особливостей. Існуючу систему навчання він вважав віджилою і неефективною, схоластичною, а школу – «місцем страждання» дітей: «Щасливий той народ, що має добрі школи» [7, С. 198].

Учений був переконаний, що процес навчання має базуватися на науково-обґрунтованих і результативних педагогічних ідеях видатних вчених і педагогів, інтерпретованих відповідно до національних особливостей кожного народу.

Цікавим з погляду сьогодення є той факт, що П. Куліш був прихильником загального колективізму у вихованні і навчанні. Він звертав увагу на те, що

саме у спілкуванні в широкому колі учні розвиваються, при звичаються до життя в колективі, в них виробляються міжособистісні стосунки, завдяки чому вони набувають необхідного в майбутньому досвіду взаємодії з людьми: «Оце ж школа дасть тобі взнати ровесників твоїх, щоб ти знайшов між ними товаришів на увесь вік твій. Розгортуючи вкупі розум свій при науковому світлі, ви найкраще себе визнаєте, і свого початкового життя громадського до віку не забудете» [7, С. 199].

Великого значення педагог надавав питанням жіночої освіти. Зазвичай вважалося, що жінці освіта непотрібна, а коло її інтересів обмежувалося сім'єю і побутом, внаслідок чого «...жінка, душа сімейного і громадянського життя» [10, С. 35].

П. Куліш виступав за чітку структурну послідовність освіти, обґрунтовуючи необхідність освіти впродовж життя:

- дошкільне сімейне виховання;
- навчання в школі;
- вища освіта.

«Не гімназія і університет, – писав П. Куліш, – мусять бути головними ступнями до того, щоб кохана дитина ваша сталась чоловіком достойним, а перш всього – рідна хата, потім початкова школа» [7, С. 199]. Як з усього видно, пріоритетного значення П. Куліш надавав дошкільному сімейному вихованню, а серед наступних двох віддавав перевагу початковій школі: «Коли б котра громада спромоглась своїм коштом заложити десять гімназій, то зробила б вона дуже розумне діло, спорудивши тільки одну гімназію, а дев'ять (коли б не можна було більш) початкових шкіл» [7, С. 199]. Такі погляди П. Куліша знайшли своє відображення у його літературно-просвітницькій діяльності. Більшість художніх, історичних праць ученого відображали народне життя у всій його реальності і повсякденності, літературні образи його творів були не вигаданими, а взятими із середовища українського народу. На його думку, прості люди – найщиріші, високоморальні верстви суспільства. Цю чистоту народної сутності передав його герой Сагайдачний у повісті «Майор».

Варто зауважити, що П. Куліш один із перших порушив питання про значення професійної освіти, радячи, замість пам'ятника Т. Шевченкові, спорудити хліборобсько-ремісничу безплатну школу, яка звалася б «Тарасовою». В цілому у боротьбі за вітчизняну педагогічну освіту П. Куліш у спеціальних педагогічних працях, листах до громадських і літературних діячів висловив актуальні погляди на ключові освітні питання, які можна систематизувати так: *правильно* організоване дошкільне виховання – успішна передумова становлення особистості; *побудова* навчально-виховного процесу за принципами природовідповідності та народності; *необхідність* реорганізації освітніх закладів, у результаті якої школа має стати державно-громадською

установою, здатною формувати і зберігати національну культуру, ґрунтуватися на народній основі, послуговуватися рідною мовою, з урахуванням традицій, історії, зі змістовим наповненням і формами роботи, що відповідають потребам народу; *важлива* роль у навчанні та вихованні дітей належить учителю, який має бути всебічно розвинутою особистістю, здатного уміло організувати пізнавальну діяльність учнів, будувати гармонійні стосунки з учнями на демократичних і гуманістичних засадах; *необхідність* освіти для жінок як повноправних і повноцінних учасників суспільного життя; *побудова* чіткої структурної послідовності освіти: дошкільне сімейне виховання, базова освіта, вища освіта – як передумова високої освіченості особистості; *використання* у практиці вітчизняної школи зарубіжного освітнього досвіду з метою запозичення кращих освітніх надбань передових країн світу; *тісна* співпраця сім'ї та школи з метою досягнення педагогічних цілей і використання у шкільництві надбань родинної педагогіки (саме у сім'ї закладаються основні моральні якості, формується світогляд, ціннісні орієнтації, громадянська позиція дитини. Водночас школа повинна створити відповідні освітньо-виховні умови для успішного продовження формування цих якостей); *колектив* у вихованні особистості відіграє роль потужного чинника морального виховання, саме у взаємодії з колективом відбувається розвиток особистості; *необхідність* врахування у навчально-виховному процесі спадкових і вроджених задатків дитини; *використання* у навчально-виховному процесі науково розроблених і обґрунтованих методів навчання; *одним* із засобів навчання повинні стати україномовні підручники належного навчально-методичного рівня.

Підкреслимо й те, що П. Куліш мав феноменальну пам'ять. Завдяки цьому самотужки вивчив і добре оволодів німецькою, французькою, англійською, італійською, іспанською, латинською, староєврейською, польською, чеською, сербською мовами, а за кілька років до смерті студіював шведську, зацікавившись паперами Карла XII [17, С. 140]. Він переклав українською мовою цілу низку драматичних творів В. Шекспіра, твори Д. Байрона, Ф. Шіллера, ліричні поезії Г. Гете, прагнучи донести до українського народу духовне багатство світової класичної літератури. У перекладі творів світових класиків на рідну мову П. Куліш убачав національне відродження – це шлях залучення широкого різноманіття світової класики до національної культури [3, С. 77].

Пантелеймон Куліш добре знав, що європейське суспільство протягом віків навчалось своєї літературної мови головно з перекладів Біблії і виховувалося на її віковичних канонах. Він хотів, щоб український народ також навчався рідної мови з цієї найбільш читаної книжки, а тому поставив собі за мету – зробити переклад Святої Книги... Його активна громадська діяльність, наукова й просвітницька робота були пронизані ідеєю вдосконалення

української мови до високого наукового рівня на народній основі, аби запровадити її в навчальних закладах та у видавничій справі, всіх сферах життя українського народу. Змагаючись за українську мову, вчений створив фонетичну правописну систему, яка заклала підвалини сучасного правопису, видав перший україномовний підручник „Граматка”, зробив переклад Біблії рідною мовою, публіцистично обстоював право українського народу на володіння самобутньою мовою. Педагогічні ідеї і погляди, спрямовані на вирішення освітньо-виховних завдань, стали органічною складовою його педагогічної і просвітницької діяльності П. Куліша.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отже, враховуючи широту порушених педагогічних проблем, зазначимо, що педагогічні погляди П. Куліша не втратили значення для сучасної освіти, навчання й виховання, тому вони мають посісти належне місце у вітчизняній педагогічній думці. Педагогічні погляди вченого, сформовані власною практикою, на основі аналізу актуальної системи освіти, педагогічних поглядів і практики минулого, зарубіжного досвіду, мають прогностичний характер. Їх аналіз говорить про надзвичайну обізнаність П. Куліша з досвідом і працями відомих педагогів і філософів. Для великого вченого піднесення рідної мови до рівня літературної було одним із завдань просвітницької діяльності. Таким чином, журналістська, редакторська та видавнича діяльність П. Куліша мала яскраво виражену національно-просвітницьку спрямованість. Учений активно друкував на сторінках періодичних видань статті педагогічного, просвітницького характеру, виступав ідеологом української національної ідеї, сумлінно обстоював право українського народу на рідну мову та національну школу [18]. Був видавцем і популяризатором творів українських письменників, навчально-популярної літератури, підручників для народної освіти, які мають досліджуватися.

Література:

1. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания. М., 1912. 467 с.
2. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / [ред. Ю. Луцький ; передм. Ю. Шевельов], 1984. 326 с.
3. Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша: дис. ...кандидата філолог. наук: 10.00.01 / Должикова Тетяна Іванівна. К., 2003. 186 с.
4. Кирило-Мефодіївське товариство: [у 3 т.] К.: Наук. думка, 1990. Т. 1. 544 с.
5. Кравченко О. Погляди П. Куліша на дошкільне дитинство як передумову становлення особистості // Гуман-й вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ-й пед-й ун-т ім. Григорія Сковороди»: наук.-теорет. зб., 2008. Вип. 14. С. 126–129.
6. Куліш П. Воспоминания детства. Бахмут : [б.в.], 1899. 490 с.
7. Куліш П. Виховання дітей за підмогою школи // *Правда*. 1869. Ч. 23. С. 198–199.
8. Куліш П. Дві мови, книжня і народня // *Україна*. 1914. Кн. 3. С. 22–34.

9. Куліш П. Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей? // *Черниговский листок*. 1862. №26. С. 202–204; №27. С. 210–212.
10. Куліш П. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р. Львів : [б.в.], 1882. 40 с.
11. Куліш П. Ответ «Бояну»-Стебельскому на «Письмо до Кулиша» (Письмо к редактору «Правды»). Львів : [б.в.], 1867. 36 с. (Додаток до №14 «Правди»).
12. Куліш П. Передне слово до громади // *Хата*. 1860. С. VII–XXII.
13. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери // *Україна*. 1925. № 1/2. С. 51–99.
14. Письма П. А. Кулиша к И. Ф. Хильчевскому (1858–1875) // *Киевская Старина*. 1898. № 1. С. 84–149.
15. Стещенко І. Українські шестидесятники // *Записки Українського наукового товариства в Києві*. 1908. Кн. 2. С. 1–45.
16. Шаховский Н. Памяти П. А. Кулиша // *Русское обозрение*. 1897. № 3. С. 192–227.
17. Яцюк В. Виставка матеріалів про життя і творчість Пантелеймона Куліша // *Народна творчість та етнографія*. 1997. № 4. С. 136–141.
18. Рудницька-Юрійчук І.Р. Марія Пастернакова – педагог, вихователь дошкільця в українській діаспорі Канади. Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка»). Вип. № 5 (5). Київ, 2021. С.554-562. ISSN 2786-4952 Online. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-5\(5\)-554-563](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-5(5)-554-563). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/773/775>

References:

1. Alchevskaia Kh. D. (1912). Peredumannoe u perezhytoe: dnevyky, pysma, vospomynaniya [Rethought and experienced: diaries, letters, memoirs], 467. [in Ukrainian].
2. Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoiu movoiu pysani [Selected letters of Panteleimon Kulish in Ukrainian are written], (1984). / [red. Yu. Lutskyi - ed. Y. Lutsky; peredm. Yu. Shevelov - subject Y. Shevelev], 326. [in Ukrainian].
3. Dolzhykova T. I. (2003). Movna osobystist Panteleimona Kulisha: [Linguistic personality of Panteleimon Kulish]: dys. ...kandydata filoloh. nauk [dis. ... candidate philologist. Sciences]: 10.00.01 / Dolzhykova Tetiana Ivanivna - Dolzhikova Tatyana Ivanovna, 186. [in Ukrainian].
4. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo: [u 3 t.] [Cyril and Methodius Society: [in 3 volumes]], (1990), 1, 544. [in Ukrainian].
5. Kravchenko O. (2008). Pohliady P. Kulisha na doshkilne dytynstvo yak peredumovu stanovlennia osobystosti [Views of P. Kulish on preschool childhood as a condition for the formation of personality] // *Humanitarnyi visnyk DVNZ «Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Hryhoriia Skovorody»: naukovo-teoretychnyi zbirnyk - Humanitarian Bulletin of the SHEE «Pereiaslav-Khmelnitsky State Pedagogical University named after I.I. Grigory Skovoroda»: scientific and theoretical collection*, 14; 126–129. [in Ukrainian].
6. Kulish P. (1899). Vospomynaniya detstva [Childhood memories], 490. [in Ukrainian].
7. Kulish P. (1869). Vykokhuvannia ditei za pidmohoiu shkoly [Raising children through school] // *Pravda - Truth*, 23, 198–199. [in Ukrainian].
8. Kulish P. (1914). Dvi movy, knyzhnia i narodnia [Two languages, bookish and folk] // *Ukraina - Ukraine*, 3, 22–34. [in Ukrainian].
9. Kulish P. (1862). Kakyе rukovodstva udobnee upotrebliat pry pervonachalnom obuchenyy krestianskykh detei? [What guidelines are more convenient to use in the initial education of peasant children?] // *Chernyovskiy lystok - Chernihiv sheet*, 26, 202–204; 27, 210–212. [in Ukrainian].
10. Kulish P. (1882). Krashanka rusynam i poliakam na Velykden 1882 r. [Easter for Rusyns and Poles on Easter 1882], 40. [in Ukrainian].

11. Kulish P. (1867). Otvet «Boianu»-Stebelskomu na «Pysmo do Kulysha» (Pysmo k redaktoru «Pravdy») [Reply to «Boyan»-Stebelsky to «Letter to Kulish» (Letter to the editor of «Pravda»)], 36. (Dodatok do - Annex to 14 «Pravdy - Truth»). [in Ukrainian].
12. Kulish P. (1860). Perednie slovo do hromady [Front word to society] // *Khata - House*, VII–XXII. [in Ukrainian].
13. Novytskyi M. (1925). Shevchenko v protsesi 1847 r. i yoho papery [Shevchenko in the process of 1847 and his papers] // *Ukraina - Ukraine*, 1/2, 51–99. [in Ukrainian].
14. Pysma P. A. (1898). Kulysha k Y. F. Khylychevskomu (1858–1875) [Kulish to I. F. Khilchevsky (1858–1875)] // *Kyevskaia Staryna - Kyiv Antiquity*, 1, 84–149. [in Ukrainian].
15. Steshenko I. (1908). Ukrainski shestydesiatnyky [Ukrainian sixties] // *Zapysky Ukrainskoho naukovooho tovarystva v Kyievi - Notes of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv*, 2, 1–45. [in Ukrainian].
16. Shakhovskiy N. (1897). Pamiaty P. A. Kulysha [In memory of P. A. Kulish] // *Russkoe obozrenye - Russian review*, 3, 192–227. [in Ukrainian].
17. Yatsiuk V. (1997). Vystavka materialiv pro zhyttia i tvorchist Panteleimona Kulisha [Exhibition of materials about the life and work of Panteleimon Kulish] // *Narodna tvorchist ta etnografiiia - Folk art and ethnography*, 4, 136–141. [in Ukrainian].
18. Rudnic'ka-Jurijchuk I.R. Marija Pasternakova – pedagog, vihovatel' doskillja v ukrains'kij diaspori Kanadi. Perspektivi ta innovacii nauki (Serija «Pedagogika»). Vip. № 5 (5). Kiiv, 2021. S.554-562. ISSN 2786-4952 Online. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-5\(5\)-554-563](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-5(5)-554-563). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/773/775>

